

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM L

series ***ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA***

Fondator

ION BERCIU

Editor

GABRIEL T. RUSTOIU

Colegiul editorial

RADU ARDEVAN - Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

NIKOLAUS BOROFFKA - Deutsches Archäologisches Institut, Berlin

DANIEL DUMITRAN - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

NICOLAE GUDEA - Cluj-Napoca

VALER MOGA - Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia

CHRISTOPHER F. E. PARE - Universitatea „Johannes Gutenberg”, Mainz

ZENO KARL PINTER - Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu

MARIUS PORUMB - Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca

VOLKER WOLLMANN - Obrigheim

Colegiul de redacție

HORIA CIUGUDEAN - director

ILIE LASCU - secretar de redacție

RADU OTA - membru

CONSTANTIN INEL - membru

GENU POP - webmaster

Adresa de corespondență:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

510010 ALBA IULIA

Str. Mihai Viteazul, 12-14

Tel. 0258/813300

revista.apulum@yahoo.com

www.mnuai.ro; www.muzeuluniriialba.ro; www.anuarulapulum.ro

Correspondence address:

MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII

RO – 510010 ALBA IULIA

Mihai Viteazul St., 12-14

Tel. (+40) (258) 813300

© 2013 MUZEUL NAȚIONAL AL UNIRII, ALBA IULIA

ISSN – 1013-428X

ISSN – 2247 – 8701

ISSN-L – 2247 – 8701

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

XL

series *ARCHAEOLOGICA ET ANTHROPOLOGICA*

ALBA IULIA

MMXIII

Tehnoredactare: ILIE LASCU

Traducerea și verificarea textelor în limba engleză: ADINA GOȘA

Textele nepublicate nu se restituie.

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

VASILE MOGA, Jubileu Apulum L.....	IX
------------------------------------	----

STUDII – STUDIES

SABIN ADRIAN LUCA, FLORENTINA MARȚIȘ, ANAMARIA TUDORIE, ADRIAN LUCA, „Consacrarea ritualică” a primei colonizări neolitice din România Sanctuarul de gropi de la Cristian I, județul Sibiu. Partea I. Fundarea.....	1
<i>“The ritual Consecration” of the first Neolithic Colonization from Romania The Pits Sanctuary from Cristian I, Sibiu County Part I. The Foundation.....</i>	12
MARIUS – MIHAI CIUTĂ, O locuință vinčiană timpurie descoperită la Limba-Oarda de Jos – Șesu Orzii (Jud. Alba).....	23
<i>An early Vinča House from the archaeological Site Limba- Oarda de Jos - Șesu` Orzii (Alba County).....</i>	32
CRISTIAN IOAN POPA, GRUIA TRAIAN FAZECAȘ, Contribuții la cunoașterea etapei finale a culturii Coțofeni în Crișana. Așezarea de la Tășad (Jud. Bihor).....	47
<i>Contributions to the Research of final Stage of Coțofeni Culture in Crișana. The Tășad Settlement (Bihor County).....</i>	64
SÁNDOR BERECKI, ZOLTÁN CZAJLIK, LÁSZLÓ RUPNIK, Aerial archaeological Prospection on the middle Course of the Mureș River and adjacent Areas.....	87
<i>Prospecții arheologice aeriene pe cursul mijlociu al râului Mureș și zonele învecinate.....</i>	97
RADU ARDEVAN, La rhétorique dans la société daco-romaine.....	111
<i>Retorica în societatea daco-romană.....</i>	115
DOINA BENEĂ, Câteva observații privind depozitul de sare de la Apulum.....	119
<i>Einige Bemerkungen über der Salzspeicher aus Apulum.....</i>	124
RADU CIOBANU, Text, imagine, mesaj – considerații epigrafice, iconografice și stilistice asupra unor piese votive de la Apulum.....	127
<i>Texte, image, message – considérations d'épigraphie, d'iconographie et de style sur quelques pièces votives d'Apulum.....</i>	142

NICOLAE GUDEA, Contribuții la cunoașterea armamentului roman din Dacia. Despre arme pentru lupta la distanță din castrul pentru legiune de la Potaissa/Turda și zona aferentă lui.....	151
<i>Beiträge zur Kenntnis der römischen Bewaffnung aus Dakien. Über die Waffen für den Fernkampf aus dem Legionslager von Potaissa/Turda und dem dazugehörigen Gebiet.....</i>	156
GHEORGHE ANGHEL, Construcții de apărare executate de Giovanni Morando Visconti în cetatea medievală de la Alba Iulia la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea.....	167
<i>Travaux de fortification exécutés par Giovanni Morando Visconti dans la cité médiévale d'Alba Iulia à la fin du XVII-e et le début du XVIII-e s.....</i>	178

FONTES

GABRIEL BĂLAN, Un celt de bronz descoperit la Pâclișa (Mun. Alba Iulia).....	181
<i>A bronze socketed Axe discovered at Pâclișa (Alba Iulia Municipality)</i>	185
BEATRICE CIUȚĂ, ANCA TIMOFAN, An archaeobotanical Analysis on charred Seeds recovered from a Roman House excavated in the southeastern Area of Municipium Septimium Apulense (St Francis of Paola Raveline).....	191
<i>Analiza arheobotanică a semințelor carbonizate recuperate dintr-o locuință romană din zona sud-estică a Municipium Septimium Apulense (Ravelinul Sf. Francisc de Paola).....</i>	197
OVIDIU OARGĂ, ADRIAN BOLOG, Alte noi descoperiri monetare din necropola romană de la Apulum, Dealul Furcilor – „Podei” (2008 – 2012).....	207
<i>New Roman coins from Dealul Furcilor-”Podei” Necropolis.....</i>	221
AUREL DRAGOTĂ, Inele cu placă decorată cu cerculețe cu punct inclus.....	241
<i>Rings with Plate decorated with Circles and central Point.....</i>	245
SZILÁRD SÁNDOR GÁL, Analiza osteologică a mormântului avar de la Măgina, Jud. Alba.....	255
<i>Osteological Analysis of the Avaric Grave from Măgina, Alba County.....</i>	258

RECENZII ȘI NOTE DE LECTURĂ
REVIEWS AND READER'S NOTES

HORIA CIUGUDEAN, Eugen Sava, Elke Kaiser, <i>Poselenie s „zolnicami” u cela Odaia-Miciurin, Respublica Moldova (Arheologhicesne i estestvennonaucinie issledovaniia)/ Die Siedlung mit “Aschenhügeln” beim Dorf Odaia-Miciurin, Republik Moldova (Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen)</i> , Biblioteca “Tyragetia” XIX, Chișinău, 2011.....	261
DOINA BENEĂ, Mihail Zahariade, <i>The Thracian in the Roman Imperial Army from the First to the Third Centuries A.D. Auxilia</i> , Mega, Cluj-Napoca, 2009.....	264
Lista autorilor	269

JUBILEU - APULUM L

Anuarul științific editat de Muzeul Național al Unirii, revista *Apulum* împlinește o cifră rotundă, respectiv a ajuns la cel de-al cincizecilea număr al său.

O retrospectivă și în egală măsură o istorie a acestui "ambasador" al instituției albauliene, în țară și dincolo de fruntariile acesteia, ni se pare a fi nu numai necesară, dar și bine venită, fiecare din numerele sale editate până în acest moment ocupându-se cu predilecție de istoria veche și arheologia românească și, în egală măsură, europeană.

Începuturile anuarului datează din 22 august 1939 când Profesorul ION BERCIU hotărăște, împreună cu câteva din autoritățile locale ale timpului, în vederea creșterii prestigiului instituției în fruntea căreia a fost numit de NICOLAE IORGA (1938), publicarea unui buletin (*Acta Musei Apulensis*) pus sub genericul *APULUM*, nume simbolic justificat prin două direcții, adică acela legat de arheologie (și de toponimul dublului centru urban roman, Alba Iulia de astăzi) și de necesitatea editării unei reviste de profil ce urma să oglindească în paginile sale activitatea muzeului ca instituție de cercetare și protejare a patrimoniului istoric deținut de acest spațiu geografic (vezi prefața lui ION BERCIU din primul număr al revistei *Apulum*, p. 361-367).

De la gândurile profesorului și până la materializarea acestora a trebuit să treacă mai bine de trei ani, pentru discuții, felurite aprobări, organizarea unor licitații pentru obținerea fondurilor pecuniare etc. timp în care, "încăpățânarea" de oltean a filologului clasic (pe care epigrafistul clujean I. I. Russu, coleg de generație cu Ion Berciu, îl numea, într-o epistolă trimisă subsemnatului prin anii anii 70 ai secolului trecut cu expresia **OLIM MALVENSIS NUNC APULENSIS** – odinioară din Oltenia – **DACIA MALVENSIS** – prin rădăcini, acum apulens – locuitor al Albei Iulia) a dat roade astfel încât numărul de debut a văzut lumina tiparului și a pornit la drum în 1942, sumarul său fiind structurat în șapte segmente: preistorie, istorie antică, istorie medie-modernă, științe naturale, etnografie, comunicări și cronică muzeului (vezi recent Zevedei Ioan Drăghită, "Documente privind începuturile anuarului *Apulum*", *Apulum*, XL, p. 483-493). Încă de la început, anuarul nu s-a limitat doar la trecutul ținuturilor Albei, ci prin deschiderea lui, a publicat între copertile sale valoroase contribuții ale unor specialiști de marcă din domeniile pomenite mai sus, arheologi, istorici, etnografi ce își desfășurau activitatea în centre științifice de tradiție de la noi (D. Berciu, C. Daicoviciu, Al. Borza, D. Prodan, Ghe. Pavelescu ș.a.). Apariția anuarului albaulian se adaugă unei alte reviste muzeale cu nume simbolic –

Sargetia – editată de Oct. Floca de la Muzeul din Deva, a cărui număr inaugural a fost lansat în anul 1937.

După apariția următoarelor două numere – *Apulum* II, 1943/1945, *Apulum* III, 1949 – actele apulense își vor înceta brusc apariția din cauza timpurilor pe care nu le comentăm aici și acum, pentru a-și relua reeditarea în anul 1961 cu genericul schimbat în *Studii și Comunicări, Acta Musei Apulensis*, III, al cărui cuprins era direcționat pe aceleași segmente cu care a pornit la drum în 1942.

Revenind la denumirea care l-a consacrat – *Apulum, Acta Musei Apulensis* – odată cu numărul V (1965) revista și-a continuat apariția anuală, și-a extins colaboratorii (cercetători locali ori de la alte instituții, muzee, institute de cercetare din țară) și a început seria publicării unor studii semnate de specialiști din Europa și America, acest lucru fiind posibil datorită fondatorului, ION BERCIU, cel care a pus bazele schimbului de publicații, volume care au făcut ca biblioteca muzeului albaiulian să fie una din cele mai bogate biblioteci specializate de la noi.

Anuarul a continuat să fie editat până în anul 1989 (numărul XXVI), următoarele trei numere (XXVII-XXX/1990-1993) fiind cuprinse într-un singur tom.

În următorii ani (1994-2012) anuarul a apărut anual, fiind, o afirmăm cu satisfacție, singura revistă de specialitate care apărea la timpul potrivit.

Cine va avea curiozitatea să consulte sumarul celor 49 de numere, în total mii de pagini (dacă socotim că media/volum, cuprinde între 300-600 file tipărite), va putea lesne observa chiar dintr-o frugală parcurgere a indicilor de autori (*Apulum* I-X, p. 936 sq., *Apulum*, XI-XX, p. 451-470; *Apulum* XXI-XXX, p. 562-575; *Apulum*, XXXI-XL, p. 670-697; *Apulum* XLI-L, sub tipar) că fiecare număr cuprinde în segmentul istorie veche și arheologie (asupra căruia insistăm, dată fiind specialitatea noastră) studii, comunicări, note, bibliografie, rezumate în limbi de circulație internațională a căror țintă a fost preistoria (cu epocile sale străvechi) și protoistoria, epocile celei de-a doua vârste a fierului și până la consolidarea evului mediu, rezultatele unor cercetări arheologice, epigrafice, numismatice ș.a. ale unor generații de specialiști, în cea mai mare măsură consacrați în domeniul lor de investigare a patrimoniului mobil și imobil, ori din tânăra generație de arheologi și muzeografi care bat, cu bune rezultate, la porțile consacrării.

Dintre numele care au onorat, prin contribuțiile lor anuarul *Apulum* se cuvine să îi amintim pe C. și H. Daicoviciu, M. Macrea, I. I. Russu, D. Protase, I. H. Crișan, I. Glodariu, R. Vulpe, D. Tudor, Vl. Dumitrescu, C. C. Petolescu, I. Piso, M. Bărbulescu, V. Vasiliev, A. Zrinyi, R. Ardevan, Doina Benea, Lucia Marinescu, N. Gudea, K. Horedt, M. Rusu, N. Vlassa, Ghe. Lazarovici și lista ar putea continua, acestora li s-au adăugat, firească, generații de arheologi de la

instituția muzeală ce se îngrijește de apariția cu regularitate a actelor apulense: E. Zefleanu, I. Berciu, Ghe. Anghel, Al. Popa, I. Al. Aldea, V. Moga, H. Ciugudean, ori tinerii noii echipe G. T. Rustoiu, C-tin. Inel, M. Drîmbărean, R. Ciobanu, R. Ota, I. Lascu, G. Bounegru, Anca Timofan etc., cei care duc greul tot mai numeroaselor cercetări arheologice preventive din Alba Iulia și județul Alba.

Revista noastră este prezentă în aproape toate bibliotecile ori institutelor de cercetare din țară, fie ele centre universitare, fie muzee naționale ori județene, dintre care unele, după exemplul apulens au început (unele continuă, altele și-au încetat apariția, n.n.) să-și editeze anuare proprii (*Acta Musei Napocensis*, *Acta Musei Porolissensis*, *Potaissa*, *Analele Banatului*, *Pontica* șamd.).

Schimburile externe, ale căror baze au fost demarate, și ori de câte ori avem ocazia nu încetăm să o repetăm, de ION BERCIU, se cifrează în acest moment la 180 de instituții de profil din Europa, America și Asia, în a căror bibliotecă *Apulum*-ul este nelipsit și, continuăm noi, apreciat.

Deschiderea Muzeului spre lumea științifică internațională este confirmată și de paginile semnate de peste treizeci de cercetători ai antichităților din Belgia (M. Renard, G. Balty), Bulgaria (M. Cicicova, P. Detev), Franța (J. Carcopino, J. Baradez, S. Boucher), Germania (N. Boroffka), Italia (L. Bianchi, N. Brancato, L. Zerbini), Spania (A. Balil, J. Zuriaga, J. Pantoja), USA (St. Foltiny, Ph. Davis) și mulți alții.

Majoritatea dintre cercetătorii externi, după corespondențe păstrate în arhiva muzeului, ne-au fost oaspeți, ei vizitând muzeul și câteva din siturile arheologice din zona Albei, fie că este vorba de așezarea neolitică de la Lumea Nouă, fortificația din prima vârstă a fierului de la Teleac, cetățile dacice de la Căpâlna sau Craiva, marele centru urban Apulum cu castrul său în parte restaurat pe latura de sud, galeriile antice de la Roșia Montană (Alburnus Maior), în fine cetățile feudale de la Tăuți, Vurpăr etc., toate înscrise în lista patrimoniului național.

Pare de domeniul evidenței că în cei 74 de ani de la apariția ideii de revistă a Muzeului și 71 ani de când *Apulum* (pe a cărui primă copertă se găsește *logo*-ul Lupei Capitolina descoperită aici, n.n.) apare cu regularitate, de îngrijirea lui (strângere de materiale, tehnoredactare și inerentele probleme redacționale) s-au ocupat, pe lângă întemeietorul ei, ION BERCIU, un colegiu de redacție care a activat în cadrul departamentului de arheologie-cercetare Ghe. Anghel, Al. Popa, I. Al. Adea, V. Moga.

Dacă majoritatea volumelor au fost structurate pe domeniile pomenite la tot pasul (arheologie, istorie, istoria culturii, etnografie, restaurare-conservare), au fost ani când numărul articolelor trimise redacției au fost atât de numeroase încât, începând cu anul 1968, anuarul cu numărul VII, a trebuit să fie împărțit în

două părți distincte, un volum de arheologie (VII/1) și un altul de istorie (VII/2), modalitate ce a fost adoptată și pentru două-trei numere următoare.

Cu începere de la anuarul pe anul 2008 (*Apulum* XLV) alături de un nou colectiv de redacție, format din câțiva tineri absolvenți ai Facultății de Istorie din cadrul Universității ”1 Decembrie 1918” din Alba Iulia, care și-au ales, încă din anii studenției specialitatea istorie veche și arheologie, în conformitate cu noile norme pentru acreditare CNCSIS (volumul trebuie să treacă din categoria C în gradul B, și acest lucru trebuie să preocupe noul colegiu de redacție, n.n. V. Moga) a fost selecționată o echipă de recenzori ce cuprinde cercetătorii de la Universitatea ”Babeș – Bolyai” și Institutul de Arheologie și Istoria Artei din Cluj – Napoca, Sibiu (Universitatea ”Lucian Blaga”) și Frankfurt/Main (Germania). Tot cu același număr s-a restructurat și sumarul revistei, anume dispunerea materialelor ce urmau să fie publicate în funcție de tematica lor: *Studii – Dezbateri – Fontes – Recenzii – Note de lectură* și, ca o opinie personală, deschiderea unui segment numit *Cronica Muzeului* cu informații despre cercetările arheologice anuale, despre activitatea științifică și culturală pe care membrii colectivului actual trebuie să o cunoască nu numai în ziarele ori posturile de televiziune locale (!).

Din anul 2011 (*Apulum* XLVIII) s-a încetățenit ”ruperea” volumului în două părți distincte în urma cărora volumul de arheologie a fost inclus în ”series archaeologica et anthropologica”.

Apulum, ajuns așadar la un număr jubiliar, L, trebuie și este obligat moral să continue tradiția, începută cu mai bine de șapte decenii în urmă, aceea de a fi un mesager al preocupărilor științifice de ținută europeană în domeniul atât de vast al arheologiei locale, naționale și de ce nu, internaționale, paginile sale fiind deschise tuturor celor care se preocupă de cercetarea patrimoniului, a urmelor de habitat cu varietatea lor de artefacte de toate categoriile încă nedepistate. În arheologie surprizele sunt la tot pasul, așteptându-și depistarea.

AD MULTOS ANNOS ACTA MUSEI APULENSIS!

Alba Iulia,

10 mai 2013

VASILE MOGA

LA RHÉTORIQUE DANS LA SOCIÉTÉ DACO-ROMAINE*

RADU ARDEVAN

Universitatea Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca

Cuvinte-cheie: muză, Polymnia, Apulum, retorică, educație.

Paroles-clés: muse, Polymnie, Apulum, rhétorique, enseignement.

A Apulum, on a trouvé une matrice en terre cuite, qui date de l'époque romaine et qui servait probablement à produire des figurines décoratives en céramique. Elle représente une figure féminine „dans une attitude méditative”¹. Publié pour la première fois en 1978², l'objet a été réanalysé et réinterprété afin de déterminer le personnage mythologique représenté – la Muse Polymnie³. L'argumentation avancée est riche et convaincante, de sorte que nous pouvons considérer cette identification comme définitivement établie.

En Dacie romaine, les représentations plastiques des Muses sont très rares⁴. Aujourd'hui, on connaît seulement trois objets archéologiques qui peuvent être interprétés dans ce sens: une gemme de Romula à l'effigie de Melpomène⁵, une statue en pierre d'Apulum, qui paraît représenter une Muse (Clio ou Uranie)⁶ et la matrice en céramique susmentionnée⁷. En fait, cette dernière est le seul artefact produit en Dacie romaine, dont l'attribution soit définitivement établie⁸. En effet l'origine de la gemme de Romula reste incertaine. On a relevé l'absence de représentations de Muses sur les sarcophages de Dacie⁹, qui sont pourtant bien fréquentes dans d'autres provinces¹⁰.

Il faut noter que les Muses, qui sont des figures mythologiques propres à la spiritualité grecque, apparaissent comme allégories, comme les personnifications de certains talents artistiques ou d'un art déterminé. En même

* Une version roumaine de cet article fut publiée dans Rus 2012, p. 49-55.

¹ Moga 1978, p. 165, fig. 6.

² *Ibidem*. Publications ultérieures: Capodopere 1995, p. 17, no. 108; Anghel *et alii* 2011, p. 95, nr. 140. Brève mention, sans les précisions indispensables: Ștefănescu 2006, p. 345, 351; Ștefănescu-Onițiu 2008, p. 362-363.

³ Bărbulescu 2001, p. 380-382; Bărbulescu 2009, p. 237-239. Voir aussi Ungurean 2008, p. 42 (1.22).

⁴ Bărbulescu 2009, p. 238.

⁵ Nemeti 1999, p. 147, no. 3.

⁶ Nemeti 1999, p. 147, no. 1.

⁷ Nemeti 1999, p. 147, no. 2. Voir *supra*, notes 1-3.

⁸ Le monde romain connaît quelques représentations similaires datant de l'Antiquité tardive, voir Mayer 1933, 754-756.

⁹ Nemeti 1999, p. 147-148.

¹⁰ Turcan 1966, p. 542 (*apud* Nemeti 1999, p. 148, note 40).

temps, elles constituent d'abord l'objet d'un culte – même si dans une mesure bien moindre¹¹. Mais ce culte n'est pas attesté en Dacie romaine, de sorte que l'artéfact en question ne peut être un objet votif¹². La matrice mentionnée était utilisée pour produire des images en série de la Muse, qui devaient avoir une signification précise pour la clientèle du potier.

Or, Poly(hy)mnie est la Muse de la musique, de la pantomime et de la rhétorique¹³. Alors que les deux premières jouissaient d'un grand succès chez les Romains de l'époque du principat et constituaient des formes de divertissements très populaires¹⁴, la rhétorique restait une composante principale de l'éducation des couches supérieures de la société¹⁵, dont la vie quotidienne requérait un recours régulier à cet art¹⁶. Un membre de l'élite sociale ne pouvait jouer son rôle dans la société s'il ne maîtrisait pas parfaitement les techniques et les modalités de communication, de persuasion et de conviction¹⁷. Ces capacités lui étaient indispensables en cour de justice et surtout dans la vie publique de sa cité, où il devait s'illustrer en tant que notable dévoué à la communauté, comme patron, évergète ou même magistrat¹⁸.

Voilà pourquoi il était tout à fait naturel que la rhétorique occupât une place centrale dans l'éducation des couches sociales supérieures de la société romaine. A la sortie de l'école de grammaire, l'équivalent de l'enseignement primaire d'aujourd'hui, ceux qui visaient des études supérieures devaient suivre des cours de logique. Sur un échelon encore plus élevé se situait le troisième cycle scolaire que seuls les plus aisés auraient pu suivre et qui pourrait être comparé à l'enseignement supérieur moderne¹⁹. Ce dernier comportait des cours de rhétorique qui constituait une, voire la composante principale des études supérieures²⁰. Pour faire carrière dans la société de l'époque et pour s'acquitter dûment des devoirs liés à sa position sociale élevée, que l'on fût sénateur, chevalier ou simple membre de l'aristocratie municipale, une préparation rhétorique était indispensable. Un membre des classes supérieures devait, sur différents plans, disposer de talents administratifs ou même militaires, d'une

¹¹ Mayer 1933, 692-698, 700-706, 722; Boyancé 1937, p. 145-147, 349-351.

¹² Nemeti 1999, p. 147-148.

¹³ Mayer 1933, 726, 730; Herter 1952, 1644-1645.

¹⁴ Carcopino 1979, p. 272-281.

¹⁵ Clarke 1968, p. 131, 136-137; Bonner 1977, p. 154-156.

¹⁶ Clarke 1968, p. 131-133, 138-139; Dobesch 2012, p. 135, 140-143.

¹⁷ Kroll 1940, 1118-1122; Kennedy 1972, p. 428, 446, 450; Dobesch 2012, p. 140-143, 149-152.

¹⁸ Alföldy 1984, p. 112; Jacques 1984, p. 688, 693-684, 719-722; Jacques, Scheid 1990, p. 225.

¹⁹ Pour être plus précis, avec le premier niveau de celui-ci, vu que les études pouvaient être complétés par une spécialisation en philosophie ou en droit (Marrou 1997, p. 94-98; Marțian 2007, p. 60).

²⁰ Ziebarth 1921, 765-766; Kroll 1940, 1118-1119; Marrou 1997, p. 41, 87-90; Marțian 2007, p. 48, 58-60, 65.

vaste culture et surtout d'un savoir faire juridique fondé, ainsi que de la faculté d'étayer ses décisions et ses solutions avec des arguments convaincants. La simple condition d'aristocrate local, de membre de l'*ordo decurionum* de la cité natale, était inconcevable sans un minimum d'instruction. Or celui-ci ne pouvait être acquise que dans le cadre d'une école destinée à de telles études²¹. Cette préparation était d'autant plus importante pour des *homines novi*, les hommes qui étaient les premiers de leur famille à faire carrière et à occuper une position sociale plus élevée²², que leur savoir-faire rhétorique pouvait leur faciliter cette ascension²³.

Ceci explique pourquoi des écoles de rhétorique, qui étaient les institutions d'enseignement de plus haut niveau, ont vu le jour partout dans l'Empire romain: elles reflétaient le besoin d'une société profondément aristocratique de suivre des études supérieures. Dans l'Orient grec, de telles écoles existaient déjà avant la conquête romaine et en Occident, leur propagation était étroitement liée à l'urbanisation et à la romanisation de chaque province. Dès le Ier siècle, de telles écoles existent dans certaines provinces latinophones. Les sources littéraires et les édits de loi en font preuve²⁴. Au tournant du Ier au IIe siècle, Quintilien, le plus célèbre théoricien de l'art oratoire romain, professeur de rhétorique et auteur de manuels scolaires de succès, exerce sa profession à Rome²⁵. L'autorité impériale s'est même vue contrainte de limiter la prolifération des écoles rhétoriques dans les provinces pour ne pas grever excessivement les budgets locaux²⁶.

En ce qui concerne l'époque du principat, qui nous intéresse ici, il existe des informations sur des écoles de rhétorique pour l'Hispanie, la Gaule ou l'Afrique voire même pour des régions moins développées telle la Britannia²⁷. Cependant, nous constatons que ce sont surtout les sources littéraires qui nous offrent des détails sur l'enseignement rhétorique des provinces. Il y a très peu d'inscriptions qui mentionnent ces études ou des professeurs de cet art²⁸. Aucun édifice spécifique à cette forme d'enseignement n'a été découvert jusqu'à ce jour

²¹ Bonner 1977, p. 309-330; Marrou 1997, p. 93-95; Marțian 2007, p. 65-66, 79.

²² Marțian 2007, p. 66.

²³ Clarke 1968, p. 167-168; Dobesch 2012, p. 150-151.

²⁴ Ziebarth 1921, 764-767; Helm 1957, 110-111; Clarke 1968, p. 155-156; Bonner 1977, p. 109-110, 156; Marrou 1997, p. 100, 104, 108, 111-116; Marțian 2007, p. 48-50; Dobesch 2012, p. 135-137. Remarques plus restrictives chez Biemann, Mudry 1995, p. 265-266, 270-271.

²⁵ Kroll 1940, 1120; Clarke 1968, p. 133, 155-159; Bonner 1977, p. 325; Marrou 1997, p. 89.

²⁶ Ziebarth 1921, 766; Marrou 1997, p. 113.

²⁷ Bonner 1977, p. 157-158; Marrou 1997, p. 101-106; Marțian 2007, p. 110-111; Dobesch 2012, p. 137-141, 143-148.

²⁸ Quelques exemples: CIL II 354, 1738; ILS 772, 7761, 7742, 8861; AE 1931, 36 (*apud* Marrou 1997, p. 101).

et, sans doute, de telles constructions n'ont jamais existé²⁹. Par conséquent, l'archéologie n'offre aucune documentation sur l'enseignement antique et les données épigraphiques sont éparses. Voilà pourquoi nous manquons complètement de preuves concluantes dans ce sens en ce qui concerne les provinces qui n'étaient pas au centre de l'attention d'un des écrivains dont l'oeuvre a survécu. Seule la vie municipale des provinces, avec ses concours pour les magistratures, ses débats au sein de la curie locale, ses carrières de notables et ses ascensions sociales, que ce soit l'admission dans l'ordre équestre ou dans un milieu encore plus élevé³⁰, peuvent indirectement étayer l'idée que des formes d'enseignement supérieur ont existé dans les communautés urbaines respectives.

En ce qui concerne la Dacie romaine, l'absence de preuves explicites a fait penser que la province était dépourvue de toute forme d'enseignement supérieur³¹. Cependant, il existe certains indices et arguments qui corroborent la présence d'études de rhétorique dans cette province carpathique: l'avènement d'une vie municipale suivant le modèle romain³², la culture littéraire de certains aristocrates daco-romains³³, voire même la représentation plastique de différents membres de l'élite sociale en tant qu'hommes cultivés, amateurs de littérature³⁴. Quelques carrières municipales d'aristocrates daco-romains présupposent d'une façon ou d'une autre une préparation juridique supérieure³⁵, ce qui inclut nécessairement des études de rhétorique³⁶. Récemment, on a mis en lumière des membres de l'aristocratie d'Apulum³⁷ ou de Sarmizegetusa³⁸, qui semblent avoir exercé des charges procuratoriennes équestres dans l'administration impériale; de telles carrières demandaient une solide formation juridique. Or celle-ci pouvait être acquise en Dacie même³⁹.

En effet, les sources littéraires attestent une large propagation d'écoles de rhétorique dans les villes provinciales⁴⁰ et les empereurs accordaient

²⁹ Marțian 2007, p. 69 (opinion contraire, sans arguments, chez Dobesch 2012, p. 149).

³⁰ Voir *supra*, notes 9 et 10.

³¹ Tudor 1965 p. 108-114; plus récemment, Hurduzeu 2001, p. 119, 123-124. Idée implicite aussi chez Bărbulescu 2010, p. 232-233 (rédigée en utilisant la littérature disponible).

³² Ardevan 1998, p. 343-347.

³³ Bărbulescu 2010, p. 233-235; Sămărghițan 2003, p. 170-195.

³⁴ Quelques exemples: Tudor 1965, p. 113, fig. 112; Țeposu-Marinescu 1982, p. 220. Voir aussi Dobesch 2012, p. 142.

³⁵ Ardevan 1998, p. 123, 156-159.

³⁶ Voir aussi: Parks 1945; Bonner 1977, p. 309 sqq.

³⁷ CIL III 1157 = IDR III/5, 363.

³⁸ Piso 2001, p. 363-365.

³⁹ Piso 2001, p. 365-369; Dobesch 2012, p. 142, 149.

⁴⁰ Bonner 1977, p. 156-160; Marrou 1997, p. 99-105, 110-111, 116-117; Dobesch 2012, p. 139-150.

différents privilèges aux professeurs de cet art⁴¹. Les lois d'Antonin le Pieux sur l'éducation fixaient un nombre maximal de professeurs de rhétorique que les municipalités pouvaient payer sur les fonds publics: cinq dans les métropoles des provinces, respectivement quatre dans les chefs-lieux judiciaires et trois seulement dans les cités ordinaires⁴². Cette fixation de quotas est significative: elle montre que les autorités locales avaient la tendance d'augmenter le nombre des enseignants de ce type – ce qui est un argument supplémentaire en faveur du succès de ces études dans les sociétés provinciales⁴³. Par conséquent, les cités de Dacie romaine ont pu abriter de telles écoles et avoir des professeurs salariés (Sarmizegetusa même cinq maîtres de rhétorique⁴⁴), sans tenir compte des éventuelles formes d'enseignement privé, qui étaient courantes à l'époque⁴⁵. Bien sûr, nous manquons de preuves claires dans le sens que les cités ont effectivement profité de cette possibilité. Pourtant, la tendance générale et le niveau d'études de certains notables de province corroborent l'existence d'un enseignement rhétorique dans la province carpathique.

La matrice en terre cuite représentant la Muse Polymnie, un instrument utilisé pour la production en série d'objets décoratifs à cette effigie, constitue en fait le premier argument archéologique en faveur de l'existence de cette forme d'études en Dacie romaine. Elle est impensable sans un goût général pour l'art oratoire – et implicitement pour son enseignement systématique – dans les milieux les plus élevés de la société provinciale, qui avaient besoin d'une telle formation et qui montrent qu'ils l'ont acquise. A notre avis, la petite pièce céramique découverte à Apulum illustre de façon convaincante, même si de manière indirecte, un haut niveau de culture et d'éducation chez les élites daco-romaines, qui implique entre autres des formes d'enseignement supérieur et qui correspond au niveau des autres sociétés provinciales de l'époque du principat.

RETORICA ÎN SOCIETATEA DACO-ROMANĂ

REZUMAT

Articolul nostru se fundamentează pe descoperirea la Apulum a unui tipar ceramic. Tiparul în cauză era folosit pentru realizarea unor piese decorative cu efigia Muzei *Polyhymnia*-ei (a Elocinței sau Retoricii, a Dansului și Pantomimei). Este vorba de una dintre foarte puținele reprezentări plastice ale unei muze în Dacia romană (unde cu totul se cunosc trei) și mai ales de cea înfățișând pe Muza Retoricii, cum este piesa din cazul de față.

⁴¹ Marrou 1997, p. 112.

⁴² *Ibidem*, p. 113.

⁴³ Encore du temps de Marc Aurèle, la désignation des professeurs salariés dépendait de l'*ordo decurionum*, et se faisait dans le cadre d'un concours (Ziebarth 1921, 766-767; Marrou 1997, p. 118).

⁴⁴ La cité portait le titre de *metropolis* (Ardevan 1998, p. 117).

⁴⁵ Marrou 1997, p. 118.

De-a lungul perioadei Principatului, Retorica reprezenta un element fundamental al educației romane și chiar temelia oricăror studii socotite superioare. Școlile de retorică existau peste tot în cadrul provinciilor și erau intens frecventate de tinerii aristocrați; condiția esențială a oricărui notabil local presupunea de fapt o atare pregătire. Așadar și aristocrația daco-romană a trebuit să cunoască o asemenea formă de pregătire intelectuală chiar dacă în momentul de față dovezile directe ale acestui fapt lipsesc deocamdată. După părerea noastră, tiparul cu efigia Muzei Retoricii (Elocinței) de la Apulum se constituie drept prima dovadă indirectă a existenței unei preocupări clar exprimate pentru învățarea acestei discipline în Dacia romană.

Abréviations

AE	<i>L'Année Épigraphique</i> , Paris.
Alföldy 1984	G. Alföldy, <i>Römische Sozialgeschichte</i> , Wiesbaden, 1984.
ActaMN	<i>Acta Musei Napocensis</i> , Cluj-Napoca.
Anghel et alii 2011	D. Anghel, R. Ota, G. Bounegru, I. Lascu, <i>Coroplastica, medalioane și tipare ceramice din colecțiile Muzeului Național al Unirii Alba Iulia</i> , Alba Iulia, 2011.
Apulum	<i>Apulum. Acta Musei Apulensis</i> , Alba Iulia.
Ardevan 1998	R. Ardevan, <i>Viața municipală în Dacia romană</i> , Timișoara, 1998.
Bărbulescu 2001	M. Bărbulescu, "Interpretări arheologice", G. Florea, Gabriela Gheorghiu, E. Iaroslavschi, Liliana Suci (ed.), <i>Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu</i> , Cluj-Napoca – Deva, 2001, p. 371-382.
Bărbulescu 2009	M. Bărbulescu, <i>Signum originis. Religie, artă și societate în Dacia romană</i> , București, 2009.
Bărbulescu 2010	M. Bărbulescu, <i>Cultură și religie</i> , D. Protase, Al. Suceveanu (red.), <i>Istoria românilor II. Daco-romani, romanici, alogeni</i> , București, 2010, p. 229-261.
Bielmann, Mudry 1995	Anne Biemann, Ph. Mudry, "Les médecins et professeurs d'Avenches", Regula Frei-Stolba, M. A. Speidel (Hrsg.), <i>Römische Inschriften – Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb</i> , Basel – Berlin, 1995, p. 259-273.
Bonner 1977	S. F. Bonner, <i>Education in Ancient Rome. From the elder Cato to the younger Pliny</i> , Cambridge, 1977.
Boyancé 1937	P. Boyancé, <i>Le culte des muses chez les philosophes grecs. Études d'histoire et de psychologie religieuses</i> , Paris, 1937.
Capodopere 1995	<i>Catalogul expoziției naționale "Capodopere de artă romană în Dacia"</i> , Cluj-Napoca, 1995.
Carcopino 1979	J. Carcopino, <i>Viața cotidiană în Roma la apogeul Imperiului</i> , București, 1979.
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin.
Clarke 1968	M. L. Clarke, <i>Die Rhetorik bei den Römern</i> , Göttingen, 1968.
Dobesch 2012	G. Dobesch, "Die Rolle der Redner und der Rednerschulen in der provinziäl-römischen Kultur", P. Anreiter, Eszter Bánffy, L. Bartosiewicz, W. Meid, Carola Metzner-Nebelsick (Hrsg.) <i>Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday</i> , Budapest, 2012, p. 135-157.
Helm 1957	R. Helm, <i>Professor</i> , RE XXIII, 1 (1957), 110-112.
Herter 1952	H. Herter, <i>Polyhymnia</i> , RE XXI, 2 (1952), 1643-1646.

- Hurduzeu 2001 N. Hurduzeu, "Educația în sud-vestul Daciei în timpul stăpânirii romane reflectată în descoperirile arheologice", D. Benea (éd.), *In memoriam Dumitru Tudor*, Timișoara, 2001, p. 117-127.
- IDR *Inscriptiones Daciae Romanae*, București (vol. III/5 – Paris).
- ILS H. Dessau, *Inscriptiones Latinae selectae*, Berlin, I – III, 1882-1916.
- Jacques 1984 F. Jacques, *Le privilège de liberté. Politique impériale et autonomie municipale dans les cités de l'Occident romain (161-244)*, Rome, 1984.
- Jacques, Scheid 1990 F. Jacques, J. Scheid, *Rome et l'intégration de l'Empire (44 av. J.-C. – 260 ap. J.-C.). I. Les structures de l'Empire romain*, Paris, 1990.
- Kennedy 1972 G. Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World, 300 B.C. – A.D. 300*, Princeton, 1972.
- Kroll 1940 W. Kroll, *Rhetorik*, RE Suppl. VII (1940), 1039-1188.
- Marrou 1997 H.-I. Marrou, *Istoria educației în Antichitate*, București, 1997, volume II.
- Marțian 2007 Nicoleta Marțian, *Învățământ laic și învățământ creștin în Imperiul Roman în secolele I-III*, Tg. Lăpuș, 2007.
- Mayer 1933 M. Mayer, *Musai*, RE XVI, 1 (1933), 680-757.
- Moga 1978 V. Moga, "Tiparele romane pentru produse ceramice de la Apulum", *Apulum*, 16, 1978, p. 161-167.
- Nemeti 1999 Irina Nemeti, "Collective feminine goddesses in Roman Dacia", *ActaMN*, 36/1, 1999, p. 135-154.
- Piso 2001 I. Piso, "De nouveau sur les Lucii Antonii de Sarmizegetusa", G. Florea, G. Gheorghiu, E. Iaroslavschi, L. Suci (d.), *Studii de istorie antică. Omagiu profesorului Ioan Glodariu*, Cluj-Napoca, 2001, p. 363-370.
- Parks 1945 E. J. Parks, *The Roman Rhetorical Schools as Preparation for the Courts under the Early Empire*, Baltimore, 1945.
- RE *Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart.
- Rus 2012 V. Rus (éd.), *Non omnis moriar. Beatrici Tătaru monumentum in aeternum*, Tg. Lăpuș, 2012.
- Sămărghișan 2003 Ana-Maria Sămărghișan, "Poezia funerară în Dacia", dans M. Bărbulescu (coord.), *Funeraria Dacoromana. Arheologia funerară a Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2003, p. 170-195.
- Ștefănescu 2006 Atalia Ștefănescu, "The local terracotta production in Roman Dacia", D. Bondoc (éd.), *In honorem Gheorghe Popilian*, Craiova, 2006, p. 345-353.
- Ștefănescu-Onițiu 2008 Atalia Ștefănescu-Onițiu, "Producția locală de statuete de teracotă în Dacia romană", D. Benea (coord.), *Dacia în sistemul socio-economic roman. Cu privire la atelierele meșteșugărești locale*, Timișoara, 2008, p. 362-375.
- Tudor 1965 D. Tudor, "Beiträge zur Frage der Erziehung und des Unterrichts in Scythia Minor und Dacia", *Das Altertum*, Berlin, 11, 1965, 2, p. 102-114.
- Turcan 1966 R. Turcan, *Les sarcophages romains avec représentations dionysiaques*, Paris, 1966.
- Țeposu-Marinescu 1982 Lucia Țeposu-Marinescu, *Funerary Monuments in Dacia Superior and Dacia Porolissensis*, B.A.R. IS 128, Oxford, 1982.
- Ungurean 2008 Oana Ungurean, *Teracote figurate în Dacia romană*, thèse de doctorat dactylographiée, Cluj-Napoca, 2008.
- Ziebarth 1921 K. Ziebarth, *Schulen*, RE, II, 1 (1921), 758-768.